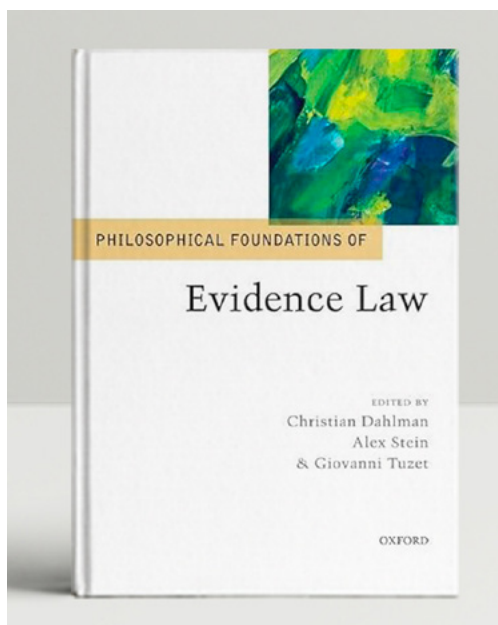

Philosophical Foundations of Evidence Law

Κωνσταντίνος Π. Τσίνας

Λέκτορας Ποινικής Δικονομίας και Μεθοδολογίας Δικαίου

Πανεπιστήμιο Κύπρου

Ch. Dahlman, A. Stein, G. Tuzet (επιμ.)
Philosophical Foundations of Evidence Law
Οξφόρδη: Oxford University Press, 2021

Το βιβλίο εντάσσεται στην επιτυχημένη σειρά του εκδοτικού οίκου Oxford University Press με γενικό τίτλο «Φιλοσοφικά Θεμέλια» (Philosophical Foundations). Τα έργα της σειράς είναι συλλογικά, καλύπτουν διάφορους κλάδους (συνταγματικό, ποινικό, οικογενειακό, ευρωπαϊκό, απόδειξη) και απαρτίζονται από πρωτότυπες μελέτες διεπιστημονικού χαρακτήρα. Οι τελευταίες κινούνται στο σημείο επαφής μεταξύ νομικής δογματικής και θεωρίας του δικαίου, και προσεγγίζουν το εκάστοτε αντικείμενο υπό ευρύτερη φιλοσοφική σκοπιά.

Ο συγκεκριμένος τόμος, με τίτλο «Φιλοσοφικά Θεμέλια του Δικαίου της Απόδειξης», συνιστά προϊόν επιμελείας των Christian Dahlman, Alex Stein και Giovanni Tuzet, δύο ακαδημαϊκών και

ενός ανωτάτου δικαστικού, που καλλιεργούν το οικείο αντικείμενο σε πανεπιστήμια του εξωτερικού.¹ Περιέχει είκοσι έξι μελέτες καταξιωμένων συγγραφέων από δώδεκα διαφορετικές χώρες, τόσο της κοινοδικαϊκής όσο και της ηπειρωτικής παράδοσης, που εστιάζουν στη σχέση της σύγχρονης θεωρίας της απόδειξης με το ομώνυμο Δίκαιο (Law of Evidence). Η πρώτη (θεωρία της απόδειξης) κατανοείται ως ευρύτατος διεπιστημονικός κλάδος με φιλοσοφικές καταβολές, ενώ το δεύτερο εκλαμβάνεται κυρίως όπως εξακολουθεί να καλλιεργείται στον σύγχρονο αγγλοαμερικανικό χώρο, δηλ. ως αντικείμενο «μικτό», με χαρακτήρα δικονομικό και ουσιαστικό ταυτόχρονα. Η επαφή με τις διεπιστημονικές, μεθοδολογικές και φιλοσοφικές μελέτες του έργου αποτελεί λοιπόν ενδιαφέρουσα πρόκληση για τον Έλληνα νομικό, που είναι

1. Ο C. Dahlman διδάσκει στο Πανεπιστήμιο του Lund, ο G. Tuzet στο Πανεπιστήμιο Bocconi του Μιλάνου και ο Alex Stein είναι μέλος του Ανωτάτου Δικαστηρίου του Ισραήλ από το 2018, έχοντας συγγράψει πολυάριθμες μελέτες και διδάξει σε διάφορα πανεπιστήμια. Εφεξής, το υπό παρουσίαση έργο σε επιμέλεια τους θα αναφέρεται στις υποσημειώσεις ως *PFE*, 2021.

εξοικειωμένος περισσότερο με την ηπειρωτική παράδοση του δικαίου.² Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να εντυπώσει στις αναπτύξεις του βιβλίου και να ωφεληθεί πολλαπλώς από τις πρωτότυπες θεωρητικές ιδέες που αυτό περιέχει, υπό δύο, κατά βάση, προϋποθέσεις.

Αφενός, ότι είναι πρόθυμος να αντιληφθεί τη νομική «απόδειξη» με τον τρόπο που αρμόζει σε ένα αντικείμενο εγγενώς σύνθετο, διεπιστημονικό και πλούσιο σε φιλοσοφικό περιεχόμενο.³ Η στενή-τεχνική έννοια της νομικής αποδείξεως, όπως έχει καλλιεργηθεί κυρίως στον χώρο της πολιτικής δικονομίας (στο ηπειρωτικό δίκαιο), δεν είναι σε θέση να προωθήσει επαρκώς τον επιστημονικό διάλογο ούτε να συμβάλει στην ικανοποιητική επίλυση προβλημάτων της πράξης× έχει δε συντελέσει στη διαμόρφωση μιας δογματικής σχετικώς άγονης, που δεν επιδέχεται ιδιαίτερη θεωρητική καλλιέργεια, με λίγες εξαιρέσεις.⁴ Το φαινόμενο αυτό είναι καλά γνωστό και στον αγγλοαμερικανικό χώρο, όπου όμως εκδηλώνεται, παλαιόθεν, με ιδιαίτερη μορφή: εκεί, η τεχνική έννοια της νομικής αποδείξεως εμφανίζεται ως σύνολο αυστηρών «κανόνων» που διέπουν τη διαδικασία (rules of evidence) και των οποίων λείπει η βαθύτερη κατανόηση και θεωρητική συστηματοποίηση,⁵ μολονότι προσπάθειες γι' αυτό καταβάλλονται ήδη από τον 18^ο αιώνα, και πριν από το κλασικό περί αποδείξεως έργο του Jeremy Bentham.⁶ Η δεύτερη προϋπόθεση είναι συναφής με την πρώτη και έγκειται στην αναδοχή μιας βασικής διάκρισης, την οποία οι επιμελητές της έκδοσης ρητώς προτείνουν ως βοηθητικό μίτο για την περιήγηση

2. Αντιθέτως, οι νομικοί της Κύπρου είναι εξοικειωμένοι με τη μικτή σύλληψη του αποδεικτικού δικαίου, εξαιτίας του κοινοδικαϊκού περιβάλλοντος στο οποίο εργάζονται, τόσο σε αστικές όσο και σε ποινικές υποθέσεις. Πρβλ. χαρακτηριστικά το ειδικό, βραχύ νομοθέτημα με τίτλο «Περί Αποδείξεως Νόμος (Κεφ. 9)» (λ.χ. σε Νικ. Χατζημιχαήλ, *Βασική Κυπριακή Νομοθεσία*, 2^η έκδοση εμπλουτισμένη και αναθεωρημένη, σ. 187-200), που κωδικοποιεί το δίκαιο της απόδειξης στην κυπριακή έννομη τάξη και υπέστη σημαντικές τροποποιήσεις το 2004.

3. Στην εμπέδωση αυτής της αντίληψης –που ενδέχεται να ξενίζει τον φιλοσοφικώς «ανυποψίαστο» νομικό– έχει συμβάλει ιδιαίτερος στην ελληνική βιβλιογραφία ο Νικόλαος Ανδρουλάκης, με τα έργα του *Αιτιολογία και αναρρητικός έλεγχος ως συστατικά της ποινικής απόδειξης*, 1998 και, ιδίως, *Η ζήτηση και η «εύρεση» της αλήθειας στην ποινική δίκη*, 2017. Και στα δύο έργα, ιδίως όμως στο δεύτερο, η επίδραση της αγγλοαμερικανικής νομικής-φιλοσοφικής φιλολογίας και του ρεύματος της «νέας απόδειξης» (New Evidence Scholarship) στη σκέψη του συγγραφέα είναι πρόδηλες. Βλ. επίσης την παρουσίαση του δεύτερου έργου από τον Θ. Δαλακούρα στο τεύχος 5/2018 του παρόντος περιοδικού.

4. Σημαντική τέτοια εξαίρεση είναι η ανάπτυξη της έννοιας του «βάρους αποδείξεως» με βάση τη θεωρία κανόνων (Leo Rosenberg). Γι' αυτή, βλ. ενδεικτικώς Γέσιου-Φαλτσή, *Δίκαιο Αποδείξεως (θεμελιωμένο από τον Χ. Φραγκίστα)*, 1986, σ. 107.

5. Σχετικά με το συνονθύλευμα των κανόνων απόδειξης στο κοινοδίκαιο, οι οποίοι αναπτύσσονταν περιπτώσιολογικά και ...αποστηθίζονταν από τους νομικούς της πράξης, μαζί με σχετικά νομολογιακά προηγούμενα, κλασικό έχει μείνει το απόφθεγμα του E. Burke, από τη δίκη του Warren Hastings το 1794, σε μια εποχή που ο αριθμός αυτών των κανόνων ήταν ακόμη περιορισμένος: «...έναν παπαγάλο, που θα μπορούσε να μάθει απέξω σε μισή ώρα τους κανόνες της απόδειξης και να τους επαναλάβει σε πέντε λεπτά».

6. Το πεντάτομο αυτό έργο, με τίτλο “Rationale of Judicial Evidence Specially Applied to English Practice (Ed. J. S Mill)” (1827), περιέχει κρίσιμες παρατηρήσεις, η ορθότητα των οποίων έχει σήμερα επιβεβαιωθεί, μολονότι σπανίως συζητείται λεπτομερώς, ίσως εξαιτίας της έκτασης, της πολεμικής, και της στρυφνής του γραφής (βλ. εδώ τη συναφή παρατήρηση Ανδρουλάκη, *Η ζήτηση και «εύρεση» της αλήθειας στην ποινική δίκη*, 2017, σ. 3, σημ. 12). Δεν είναι τυχαία η χαρακτηριστική φράση του J. F. Stephen ότι κάποια από τα γραπτά του Bentham μοιάζουν με «εκκραγέστα βλήματα, θαμμένα κάτω από τα ίδια τα συντρίμια τους» (αυτού, *A Digest of the Law of Evidence*, Λονδίνο, Macmillan & Co, 1876, εισαγωγή, σ. xviii).

στις μελέτες του τόμο.⁷ Πρόκειται για την παραδοχή ότι οι λόγοι-επιχειρήματα (reasons) που κατευθύνουν και καθοδηγούν τη δικανική διάγνωση των πραγματικών περιστατικών και την αποδεικτική διαδικασία εν γένει έχουν προτεραιότητα και οφείλουν να διακρίνονται από τους κανόνες (rules) αυτής της αποδεικτικής διαδικασίας, είτε οι τελευταίοι ανήκουν στην αγγλοαμερικανική είτε στην ηπειρωτική παράδοση. Υπό τη δεύτερη αυτή προϋπόθεση, το βιβλίο καθίσταται απολύτως ενδιαφέρον και ενδεδειγμένο για κάθε νομικό της απόδειξης, ανεξαρτήτως του συστήματος δικαίου που ακολουθείται στην έννομη τάξη του.

Η κατάστρωση των περιεχομένων του έργου και η εισαγωγή των επιμελητών (σ. 1-7) αποκαλύπτουν εναργή δομή, όντας κατατοπιστικές και πολύ χρήσιμες για τον αναγνώστη που δεν έχει τον χρόνο να μελετήσει διεξοδικώς το σύνολο του έργου. Το βιβλίο περιλαμβάνει συνολικά επτά ενότητες που καλύπτουν ισάριθμες θεματικές, φιλοξενούν είκοσι έξι μελέτες-κεφάλαια και τίθενται με λογική σειρά που υπηρετεί το ενιαίο πνεύμα του έργου. Οι τίτλοι των ενοτήτων αποκαλύπτουν την ευρύτητα των θεμάτων που συζητούνται καθώς και την έκταση και τις φιλοσοφικές διαστάσεις του σχετικού θεωρητικού προβληματισμού.

Στην πρώτη ενότητα (με τίτλο «Απόδειξη, αλήθεια και γνώση») συζητούνται εκείνα τα ζητήματα που, συνήθως, στεγάζονται υπό τον προσφυή όρο του W. Twining «ορθολογική παράδοση της θεωρίας της Απόδειξης» (Rationalist Tradition of evidence scholarship).⁸ Μεταξύ των συμβολών ξεχωρίζει εκείνη του H. L. Ho, στην οποία η αναζήτηση της ουσιαστικής αλήθειας των πραγματικών περιστατικών εξακολουθεί να αναγνωρίζεται ως ο θεμιτός, βασικός στόχος της ποινικής δίκης και συνδέεται με την έννοια της ορθότητας της ετυμηγορίας. Ενδιαφέρον έχει και η εργασία του J. F. Beltrán, η οποία συνδέει την έννοια της αποδείξεως με εκείνη της αιτιολογίας των αποφάσεων. Το συγκεκριμένο ζήτημα έχει απασχολήσει και την ελληνική θεωρία,⁹ και βρίσκεται στο επίκεντρο θεωρητικών αναζητήσεων τόσο του ηπειρωτικού χώρου όσο και του κοινοδικαίου· στο τελευταίο, η σαφής διάκριση των φορέων της διάγνωσης των πραγματικών γεγονότων (ένορκοι) από εκείνους της τομής των νομικών ζητημάτων (δικαστές) καθιστά τον αναγκαίο χαρακτήρα αυτής της σύνδεσης αμφίβολο. Τέλος, η συμβολή των Wahlberg και Dahlman, για τους πραγματογνώμονες και την ανάγκη έλλογου περιορισμού της «αυθεντίας γνώσεως» που συνοδεύει τις κρίσεις τους, θίγει ένα πάντοτε επίκαιρο ζήτημα, του οποίου η

7. Βλ. PFE, 2021, εισαγωγή, σ. 1.

8. Ο όρος απαντά το πρώτον στο έργο του Twining, *Theories of Evidence: Bentham & Wigmore*, 1985, σ. 1 επ. (πρβλ. και αυτού, *Rethinking Evidence, Exploratory Essays*, 2^η έκδ. 2006, σ. 35).

9. Βλ. τα έργα του Ν. Ανδρουλάκη που αναφέρονται πιο πάνω (σημ. 3), Γιαννίδη, *Η αιτιολόγηση των αποφάσεων των ποινικών δικαστηρίων (Τεύχη Α, Β)*, 1989/2003, καθώς και τη μελέτη του γράφοντος «Η ποινική αιτιολόγηση ως αντιμετώπιση προκλήσεων. Ζητήματα ουσιαστικής ορθολογικότητας της θεμελίωσης των νομικών κρίσεων», σε: Τσίνα Κ. (επιμ.), *Η αιτιολόγηση των νομικών κρίσεων. Θεωρία και πράξη σε Ελλάδα και Κύπρο 2023*, ιδίως σ. 128.

σημασία διαρκώς αυξάνεται με την αναμφίβολη εγκατάσταση της σύγχρονης τεχνοκρατίας και στο πεδίο της δίκης.

Στη δεύτερη ενότητα («Δίκαιο και διάγνωση των πραγματικών γεγονότων») ξεχωρίζει η μελέτη του Fr. Schauer, για τους αποδεικτικούς κανόνες.¹⁰ Ο συγγραφέας, που έχει υπερασπιστεί μια μορφή φορμαλισμού των κανόνων σε παλαιότερα έργα του,¹¹ επισημαίνει ότι το Δίκαιο της απόδειξης παραμένει πάντοτε μια «υπόθεση κανόνων», παρά τη σταδιακή χαλάρωση ή άμβλυνση του αυστηρού χαρακτήρα αυτών και την προσέγγιση στο σύστημα της λεγόμενης «ηθικής» αποδείξεως της ηπειρωτικής παράδοσης, και εξηγεί τους λόγους γι' αυτό. Ενδιαφέρουσα είναι και η προσπάθεια του συνεπιμελητή του τόμου Alex Stein, στη δική του συμβολή, να αξιοποιήσει το κλασικό σχήμα της ανάλυσης του δικαιώματος από τον Wesley N. Hohfeld («αντίθετες» και «αντίστοιχες» νομικές έννοιες)¹² για να υπογραμμίσει τη φύση του αγγλοαμερικανικού δικαίου της απόδειξης ως δικαίου «εγγενώς εκφραζομένου σε δεύτερο πρόσωπο (second-personal)».¹³ Το «βάρος», η «βαρύτητα» της απόδειξης και η ανάλυση της διάγνωσης των γεγονότων υπό το πρίσμα «κόστους-οφέλους» απασχολούν αντίστοιχα τις συμβολές των Spottswood, Nance και Fischer που ακολουθούν στην ίδια ενότητα – και έχουν όλες κάπως πιο τεχνικό χαρακτήρα,¹⁴ ασχολούμενες και με ζητήματα αποδεικτικής πιθανολογήσεως.

Στην τρίτη, ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα ενότητα του έργου, με τίτλο «Απόδειξη, Γλώσσα και επιχειρηματολογία», αναπτύσσονται ζητήματα που έχουν να κάνουν με τη φιλοσοφία της γλώσσας και τη σημασία της ειδικά για τη νομική απόδειξη. Ο L. Solan ασχολείται με τη χρησιμότητα γλωσσικών αναλύσεων για την κατανόηση του –κλασικού στην αγγλοαμερικανική παράδοση– ζητήματος της «εξ ακοής» μαρτυρίας (hearsay). Ο G. Tuzet, συνεπιμελητής του βιβλίου, υπογραμμίζει στη δική του συμβολή τη σημασία του κλάδου της πραγματολογίας για την κατανόηση της νομικής απόδειξης, ασχολούμενος με τις γλωσσικές πράξεις που συγκρο-

10. PFE 2021, σ. 69.

11. Βλ. Schauer, *Playing by the Rules. A Philosophical Examination of Rule-Based Decision Making in Law and Life*, Oxford University Press, 1991. Ειδικά για ζητήματα απόδειξης, πρβλ. και το πρόσφατο έργο του ίδιου, *The Proof. Uses of Evidence in Law, Politics and Everything Else*, Belknap Press of Harvard University Press, 2022, που απευθύνεται σε ευρύ κοινό.

12. Για την πολύ σημαντική αυτή τυπολογία του Hohfeld και, εν γένει, για το έργο και τη ζωή του Αμερικανού θεωρητικού, βλ. το σχετικά πρόσφατο συλλογικό έργο των Balganes, Sichelman και Smith, *Wesley Hohfeld A Century Later*, Cambridge University Press 2022.

13. Για την αντιστοιχία δικαιώματος-υποχρέωσης, κατά το σχήμα Hohfeld, και τη βοήθεια που αυτή προσφέρει στην ανάλυση σύνθετων δικονομικών εννοιών (όπως λ.χ. η εισαγγελική «λειτουργική αρμοδιότητα»), πρβλ. τη μελέτη του γράφοντος, «Πότε η προανάκριση είναι αναγκαία; Ανατομία ενός εισαγγελικού 'δικαιώματος'», *Ποινική Δικαιοσύνη* 12/2016, ιδίως σ. 1125 και τις εκεί υποσημειώσεις.

14. Ο τεχνικός αυτός χαρακτήρας ενδέχεται σε κάποια, λίγα σημεία να κουράσει τον αναγνώστη, και θα μπορούσε ίσως να έχει περιορισθεί στον αναγκαίο βαθμό, χωρίς απώλεια νοήματος.

τούν την τελευταία και σχολιάζοντας τους τρόπους με τους οποίους τα διαλογικά υπονοήματα (Grice), οι προϋποθέσεις, η δείξη και συναφή πραγματολογικά φαινόμενα εμφανίζονται στον περί αποδείξεως νομικό διάλογο και αντιμετωπίζονται από τους συμμετέχοντες σε αυτόν.¹⁵ Τέλος, ο Fl. Bex εστιάζει στο επιχείρημα ως κεντρική έννοια για τη νομική απόδειξη, εξηγώντας ότι σε αυτή τη φάση της δίκης (διάγνωση πραγματικών γεγονότων) ουσιαστικά τα πάντα συνιστούν στιγμιότυπα επιχειρηματολογίας, δηλ. συλλογιστικές ενέργειες τις οποίες εκτελούν τα διάδικα μέρη και οι οποίες υπακούουν σε γενικούς κανόνες συμπερασμού και γενικεύσεις, σκοπεύοντας στη θεμελίωση συμπερασμάτων σε σχέση με κάποιο συγκεκριμένο μέσο ή/και αντικείμενο απόδειξης.¹⁶

Η τέταρτη, πέμπτη και έκτη ενότητα («Απόδειξη και εξήγηση», «Απόδειξη και πιθανότητα», «Παράδοξα της αποδείξεως») θίγουν μια ευρεία προβληματική που βρίσκεται στο επίκεντρο της αγγλοαμερικανικής συζήτησης τα τελευταία χρόνια και έχει να κάνει με τη βαθύτερη φύση της νομικής απόδειξης και τον ακριβή τρόπο αναγωγής της σε μια γενικότερη θεωρία, με επιστημολογικό (γνωσιοθεωρητικό) χαρακτήρα και υπόβαθρο.¹⁷ Πρόκειται ουσιαστικά για τη διαμάχη ανάμεσα στις εξηγητικές (ολιστικές) και τις πιθανολογικές θεωρίες της αποδείξεως.¹⁸ Τις πρώτες υποστηρίζουν και έχουν θεμελιώσει με εργασίες τους οι R. Allen και M. Pardo, οι οποίοι και συμμετέχουν στο βιβλίο με δύο σχετικές συμβολές τους. Σε αυτές, αφενός υπερασπίζονται εκ νέου τα πορίσματα της εξηγητικής θεωρίας τους (Relative plausibility) υπογραμμίζοντας τα πλεονεκτήματά της έναντι του ανταγωνιστικού, πιθανολογικού μοντέλου,¹⁹ και αφετέρου σκιαγραφούν τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι προσπάθειες εφαρμογής μαθηματικής τυποποίησης ή αλγοριθμικών εργαλείων στην ανάλυση της νομικής αποδεικτικής δι-

15. Η πραγματολογία (και ιδίως η δεοντική) έχει μεγάλη σημασία όχι μόνο στο πεδίο της απόδειξης αλλά και για την ανάλυση της νομικής ερμηνείας και του νομικού λόγου εν γένει, όπως έχω προσπαθήσει πρόσφατα να δείξω, στην εργασία μου «Γλωσσικές πράξεις και δεοντική πραγματολογία. Προς μια ανανέωση της ποινικής ερμηνευτικής», *Ελληνική Δικαιοσύνη* 64/2023, σ. 1317 επ.

16. Η «δομική» σχέση απόδειξης και επιχειρηματολογίας απασχολεί πολλούς σύγχρονους θεωρητικούς. Ιδιαίτερος ενδιαφέρονσες εν προκειμένω είναι οι σκέψεις του S. Brewer, «Logocratic method and the analysis of arguments in evidence», *Law, Probability and Risk* (2011) 10, σ. 175 επ.

17. Αυτό ήταν ουσιαστικά και το «πρόγραμμα» του ύστερου Wigmore, που κατέληξε στους περίφημους «χάρτες» του (charts) για τη συμβολική αναπαράσταση της αποδεικτικής διαδικασίας. Βλ. Συναφώς John Henry Wigmore, *The Science of Judicial Proof: As given by Logic, Psychology, and General Experience and Illustrated in Judicial Trials*, 1937. Για την ανανέωση και αναβίωση σχετικών προσπαθειών, βλ. T. Anderson, D. Schum και W. Twining, *Analysis of Evidence*, 2^η έκδ., 2005, σ. 112, 123 επ.

18. Για τα δύο αυτά ρεύματα, βλ. αντί άλλων την κατατοπιστική περιγραφή του H. L. Ho, λήμμα «The Legal Concept of Evidence», στη διαδικτυακή σελίδα της φιλοσοφικής εγκυκλοπαίδειας του Πανεπιστημίου Στάνφορντ (Stanford Encyclopaedia of Philosophy).

19. *PFE*, 2021, σ. 201 επ. Πρβλ. και την εργασία των Allen και Pardo, «Relative Plausibility and its Critics», *International Journal of Evidence and Proof* 23/2019, σ. 5 επ.

αδικασίας.²⁰ Στην ευρύτερη αυτή κατηγορία θεωριών (ολιστικές), μπορούν ίσως να ενταχθούν και η «θεωρία του αφηγήματος/σεναρίου», την οποία παρουσιάζουν στη συμβολή τους οι A. R. Mackor και P. van Koppen,²¹ αλλά και η συστηματική θεωρία περί «συνοχής» την οποία προτείνει η Amaya.²² Από την άλλη πλευρά, η πέμπτη ενότητα εστιάζει σε προσεγγίσεις της δίκης, και ιδιαίτερα της αποδεικτικής διαδικασίας, που αξιοποιούν την πιθανολογική προσέγγιση (θεώρημα) Bayes και τις στατιστικές αναλύσεις (πιθανολογικές θεωρίες). Σχετικές είναι εδώ οι εργασίες των Taroni, Biedermann και Bozza, των Fenton και Naglado, και ιδίως των Dahlman και Kolflaath: η τελευταία αντιμετωπίζει το πρόβλημα της λεγόμενης αδέσμευτης πιθανότητας (problem of prior) στις ποινικές δίκες, σε συνδυασμό με το τεκμήριο αθωότητας και την αναθεώρηση της –γνωστής στο αγγλοαμερικανικό δίκαιο– έννοιας του επιπέδου (βαθμού) της απόδειξης (standard of proof).²³ Τέλος, η έκτη ενότητα του έργου περιέχει συμβολές των Spottswood και Dahlman και Pundik αναφορικά με τα παράδοξα που προκαλεί στον χώρο της νομικής απόδειξης η μαθηματική-πιθανολογική σύλληψή της (κατά την έννοια πιθανότητας του Pascal). Αφετηριακό σημείο του σχετικού προβληματισμού εδώ συνιστά, βέβαια, το σημαντικό έργο του L. Jonathan Cohen από τη δεκαετία του 1970 (*The Probable and the Provable*, 1977), που, μολονότι όχι ευρέως γνωστό στην ελληνική θεωρητική γραμματεία της απόδειξης, έχει πάντως συζητηθεί σε κάποιο βαθμό και σε αυτή.²⁴

Η έβδομη και καταληκτική ενότητα του βιβλίου επιγράφεται «Μεροληψίες και γνωσιολογική αδικία» (Bias and Epistemic Injustice) και καλύπτει ένα σύνολο ζητημάτων που δεν απαντούν συνήθως σε έργα γύρω από τη νομική απόδειξη. Η συμπερίληψη των σχετικών μελετών στον τόμο συνιστά πρωτοτυπία, επιβεβαιώνοντας τον ευρύ διεπιστημονικό και φιλοσοφικό προσανατολισμό και σκοπό του εγχειρήματος. Όπως οι επιμελητές του έργου επισημαίνουν στην εισαγωγή τους, η ενότητα αυτή θίγει «δομικά προβλήματα που ενυπάρχουν στην ορθολογική παράδοση της διάγνωσης των πραγματικών γεγονότων, όταν οι κοινωνικές συνθήκες χαρακτηρίζονται από ανισότητες σχετικές με τη φυλή ή το φύλο και από ανισοκατανομή εξουσίας, πλούτου και κοινωνικού status».²⁵ Η σχέση του δικαίου της απόδειξης με την εμπειρική ψυχο-

20. *PFE*, 2021, σ. 301.

21. Η θεωρία του σεναρίου προτείνεται ως ικανή να λάβει τη μορφή μιας κανονιστικής θεωρίας για τη φύση της δίκης και της απόδειξης, μολονότι στηρίζεται σε περιγραφικά-ψυχολογικά στοιχεία που αφορούν τις πρακτικές των φορέων διάγνωσης των πραγματικών γεγονότων (κατασκευή και επιλογή μεταξύ εναλλακτικών σεναρίων), βλ. *PFE*, 2021, σ. 215 επ. Για την αντιμετώπιση της δίκης ως «αφηγήματος», βλ. και το βασικό έργο των W. Lance Bennett και M.S. Feldman, *Reconstructing Reality in the Courtroom*, 2^η έκδ., 2014.

22. Βλ. και την εργασία της Amaya, «Coherence, Evidence and Legal Proof», *Legal Theory* 19/2013, σ. 1 επ.

23. *PFE*, 2021, σ. 287.

24. Βλ. Ν. Ανδρουλάκη, *Η ζήτηση και η «έγρευση» της αλήθειας στην ποινική δίκη*, 2017, σ. 105.

25. *PFE*, 2021, εισαγωγή, σ. 5 i.f.

λογία (J. Sevier), η πρωτότυπη εξέταση βασικών αποδεικτικών εννοιών όπως η «σχετικότητα» (relevancy) υπό το πρίσμα της φεμινιστικής²⁶ θεωρίας δικαίου (J. Simon-Kerr), η καταγγελία της εμφιλοχωρούσας κατά την αξιολόγηση των αποδείξεων φυλετικής προκατάληψης (J. Gonzales Rose), η καταγραφή γνωστικών και κοινωνικών μεροληψιών²⁷ που αναγνωρίζεται ευρέως ότι πλήττουν τη νομική αποδεικτική διαδικασία, καθώς και η αναποτελεσματικότητα της μέχρι σήμερα προσπάθειας περιορισμού τους (Zenker) ολοκληρώνουν το περιεχόμενο του συλλογικού έργου. Αφήνουν δε στον αναγνώστη την αίσθηση μιας πληρότητας φιλοσοφικού προβληματισμού, που δεν περιορίζεται στις –οπωσδήποτε περισσότερο συνήθεις για τη νομική απόδειξη– «αναλυτικές-λογικές» προσεγγίσεις, αλλά εκτείνεται και στα πεδία της σύγχρονης ηθικής, κοινωνικής και πολιτικής σκέψης.

Συνολικώς αποτιμώμενο, το έργο εκπληρώνει σε ικανό βαθμό τον εξαγγελλλόμενο στην εισαγωγή των επιμελητών σκοπό του, δηλ. τη «συμπερίληψη, σε ένα και μόνο έργο, των κύριων φιλοσοφικών και διεπιστημονικών ιδεών που προσδιορίζουν τι είναι η θεωρία της απόδειξης».²⁸ Παραλλήλως με την εκπλήρωση αυτού του σκοπού, υποδεικνύεται και πάλι η ανάγκη και αποδεικνύεται η δυνατότητα μιας διεθνούς και διεπιστημονικής-πλατιάς σύλληψης της νομικής αποδείξεως, και απευθύνεται πρόσκληση για αλλαγή οπτικής γύρω από το αντικείμενο του κλάδου, με πειστική κατάδειξη του πλούσιου γνωσιοθεωρητικού και φιλοσοφικού υποβάθρου του. Εναπόκειται στον ενδιαφερόμενο αναγνώστη η πρόσληψη και αξιοποίηση τέτοιων γόνιμων ερεθισμάτων για βαθύτερο προβληματισμό πάνω σε κλασικές νομικές θεματικές.²⁹ Υπό την έννοια αυτή, το μήνυμα που το βιβλίο –αλλά και γενικώς η οικεία σειρά έργων του εκδοτικού οίκου– θέλει να περάσει στο νομικό αναγνωστικό κοινό δεν ανευρίσκεται τόσο στα πεζά, όσο στα κεφαλαία γράμματα του εξωφύλλου του.

26. Γι' αυτή, βλ. X. Παπαχαράλαμπος, «Φεμινιστική θεωρία του δικαίου και ποινικό δίκαιο», *Ποινική Δικαιοσύνη* 21/2018, σ. 121 επ.

27. Σχετικά, βλ. εν γένει D. Kahneman, *Σκέψη, αργή και γρήγορη. Συμπεριφορική οικονομική, μηχανισμοί λήψης αποφάσεων, γνωσιακή επιστήμη* 2^η έκδ., 2011 (μετάφραση Β. Παπαδοπούλου και Α. Μάμαλης).

28. *PFE*, 2021, εισαγωγή, σ. 1.

29. Ο συγκεκριμένος προβληματισμός είναι σήμερα ολοένα πιο αναγκαίος για τη νομική σκέψη, καθώς η τάση να συλλαμβάνεται ως διεθνοποίηση του δικαίου και σύγκλιση των διαφορετικών παραδόσεων η βιαστική και ενίοτε άκριτη υιοθέτηση, από τα εσωτερικά, εθνικά δίκαια, κοινών κανόνων και διεθνούς νομολογίας δεν σημαίνει και επιτυχή παράλληλη ανάπτυξη στιβαρής νομικής θεωρίας. Βλ. εν προκειμένω, ενδεικτικώς, την κριτική που ασκεί στη θεωρητική ανεπάρκεια της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου κατά την ερμηνεία του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ ο Ryan Goss, *Criminal Fair Trial Rights: Article 6 of the European Convention on Human Rights*, 2014, σ. 15 επ.